

ВІДГУК

**офіційного опонента – кандидата юридичних наук, доцента,
доцента кафедри правових та інформаційних технологій
Хмельницького інституту соціальних технологій
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»
Мозолюк-Боднар Людмили Миколаївни
на дисертацію Вашука Олександра Сергійовича
на тему «Розвиток інституту юридичної відповідальності в умовах
імплементції європейських стандартів прав людини»,
представлену на здобуття ступеня доктора філософії
галузі знань 08 «Право» зі спеціальності 081 «Право»**

Ступінь актуальності обраної теми.

Обрана здобувачем тема є актуальною з огляду на ті глибокі трансформації, яких зазнає правова система України в умовах євроінтеграції та виконання міжнародних зобов'язань у сфері прав людини.

Доктринальне переосмислення інституту юридичної відповідальності є закономірною відповіддю на запит сучасного правового розвитку: традиційні пострадянські концепції, що ототожнювали відповідальність виключно із санкційною реакцією держави на правопорушення, дедалі виразніше вступають у суперечність із гуманістично орієнтованими стандартами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практикою Європейського суду з прав людини.

Особливої гостроти проблематика набуває у контексті збройної агресії проти України: дієвість механізмів юридичної відповідальності – як внутрішньодержавних, так і міжнародних – безпосередньо визначає ефективність захисту прав мирного населення, внутрішньо переміщених осіб та жертв окупації. Крім того, успішне просування України на шляху до членства в Європейському Союзі об'єктивно передбачає гармонізацію правозастосовної практики з *acquis* ЄС, що, у свою чергу, вимагає

переосмислення фундаментальних правових інститутів, у тому числі інституту юридичної відповідальності.

Таким чином, дисертаційне дослідження Ващука О. С. є актуальним і відповідає потребам сучасної правової науки та практики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано в межах науково-дослідної теми кафедри теорії та історії держави і права ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення прав людини та дитини в умовах розбудови правової, демократичної, соціально-орієнтованої держави з широко розгалуженими інститутами громадянського суспільства» (номер державної реєстрації: 0118U001384). Тема дослідження відповідає Стратегії розвитку Національної академії правових наук України на 2021–2025 рр. та є органічно пов'язаною з науковим напрямом кафедри і тематичними пріоритетами сучасної вітчизняної правничої науки.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації.

Ознайомлення з текстом дисертаційної роботи свідчить про те, що здобувач опрацював значний масив наукової літератури та нормативних джерел. Дисертація містить 245 найменувань використаних джерел, що охоплюють праці українських і зарубіжних вчених, міжнародно-правові акти, джерела права ЄС, рішення ЄСПЛ, а також акти вітчизняного законодавства. Такий доробок свідчить про серйозну підготовку здобувача і спроможність до самостійної наукової роботи.

Структура роботи підпорядкована меті та завданням дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, поділених на шість підрозділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 237 сторінок, із яких основного тексту – 182 сторінки.

Для вирішення поставлених завдань автор застосував комплекс загальнонаукових та спеціально-юридичних методів: діалектичний метод

служував методологічним підґрунтям для розуміння динаміки та суперечностей у розвитку інституту юридичної відповідальності; метод системного аналізу забезпечив виявлення внутрішньої структури досліджуваного інституту та його функціональних зв'язків; аксіологічний метод дозволив дослідити ціннісний вимір юридичної відповідальності в умовах утвердження прав людини; герменевтичний метод застосовувався при тлумаченні рішень ЄСПЛ; метод правового моделювання – при розробці авторської концепції нової парадигми юридичної відповідальності.

Відтак, застосований методологічний інструментарій є достатнім та адекватним меті й завданням дослідження.

У цілому наукові положення, висновки та рекомендації, сформульовані у дисертації, є аргументованими, логічно пов'язаними між собою та з метою дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що у дисертаційному дослідженні вперше: сформульовано авторське визначення юридичної відповідальності та запропоновано розглядати цей феномен як особливий правовий стан суб'єкта, що виявляється внутрішньому прийнятті зобов'язання відповідати за власні дії чи бездіяльність, орієнтуючись на засадничі принципи права, ідеали соціальної справедливості, публічної довіри та аксіологічні постулати правової держави; акцентовано, на відміну від класичних дефініцій, які редукують юридичну відповідальність до санкційної реакції держави на вчинене правопорушення, запропоноване осмислення передбачає розширене трактування відповідальності як проактивного, самоусвідомленого та конструктивного феномену, що функціонує одночасно в межах формального юридичного примусу та на основі внутрішньо прийнятих правових цінностей; вмотивовано, напрямками удосконалення інституту юридичної відповідальності за запропонованою парадигмою є такі: 1) добродібно-аксіологічний орієнтир – полягає у визнанні юридичної відповідальності як засобу втілення та матеріалізації цінностей, що лежать в основі правової держави, зокрема гідності особи,

соціальної справедливості, рівності та публічної довіри; 2) конструктивно-відновний вектор – передбачає відновлення правової цілісності через репарацію порушеного права чи покарання та відновлення етичного і правового зв'язку між суб'єктом і суспільством; через механізми добровільного визнання помилки, відшкодування шкоди, публічного вибачення тощо, юридична відповідальність трансформується в інструмент відновлення легітимності поведінки суб'єкта у правовому полі; 3) превентивно-виховне спрямування (через саморефлексію) – у межах нової доктрини суть превенції полягає у формуванні у суб'єкта права внутрішньої мотивації дотримуватись норм, котра спирається на правову саморефлексію, коли суб'єкт оцінює свою потенційну поведінку крізь призму загальних інтересів, етичної виправданості та правового статусу; 4) комунікативна стратегія – полягає у тому, що юридична відповідальність, осмислена крізь призму доброчесності, набуває комунікативного потенціалу та слугує механізмом правового діалогу між особою, суспільством і державою; 5) репутаційно-нормативний поступ – у сучасному публічному правовому просторі зростає роль репутації як форми нефінансової, але юридично значущої відповідальності; наголошено, синергетичний ефект вказаних напрямків розвитку інституту юридичної відповідальності дозволяє сформувати триєдину модель відповідальності у правовій державі: а) превенція через саморефлексію, тобто уникнення порушення завдяки правовій свідомості; б) доброчесне прийняття відповідальності не внаслідок санкції, а внаслідок внутрішньої мотивації; в) відновлення довіри та правового зв'язку через конструктивне реагування та комунікацію; констатовано, українська модель нормативної адаптації в умовах збройного конфлікту постає прикладом правової резилієнтності, що ґрунтується на водночас адаптивному та цілеспрямованому підході до євроінтеграції; поетапна гармонізація галузевого законодавства з положеннями Угоди про асоціацію з ЄС, рішеннями Європейського суду з прав людини, практикою Венеційської комісії та рекомендаціями інституцій Європейського Союзу

через секторальні інструменти цілком відповідає вимогам правової передбачуваності та стабільності, а також формує доктринальну основу для подальшого оновлення конституційної ідентичності України у післявоєнний період; акцентовано, секторальна імплементація європейських стандартів є інституційною альтернативою конституційній ревізії; репрезентовано класифікацію рівнів прояву юридичної відповідальності, які формують цілісну модель правової реакції та самореалізації особи у правовій державі:

- 1) суб'єктивний рівень (внутрішнє прийняття відповідальності) – на цьому рівні відповідальність розглядається як внутрішній правовий стан особи, який характеризується:
 - а) усвідомленням обов'язку діяти згідно з правом і морально обґрунтованими очікуваннями суспільства;
 - б) особистим визнанням власної причетності до правопорушення або недоброчесної поведінки (якщо така мала місце);
 - в) мотивацією до доброчесної поведінки, правового самовиправлення та підтримання публічної довіри;
- 2) міжсуб'єктний рівень (відповідальність перед іншими) – охоплює сферу міжлюдських і соціальних відносин, у яких суб'єкт відповідає перед потерпілим або іншими учасниками правовідносин, громадськістю тощо;
- 3) інституційний рівень, котрий охоплює формалізований аспект відповідальності, зокрема:
 - а) юридичний обов'язок нести санкцію за порушення правових норм;
 - б) правову реакцію у формі судового чи адміністративного рішення;
 - в) формалізоване визнання доброчесної поведінки через оцінювання, атестацію, відзнаку, відновлення повноважень тощо;

розроблено мотиваційну градацію юридичної відповідальності та визначено такі її компоненти:

- 1) зовнішньо-примусова мотивація (негативна реактивність) – найнижчий рівень відповідальності, притаманний класичному санкційному підходу, за якого суб'єкт:
 - а) не визнає своєї вини внутрішньо, але змушений діяти відповідно до примусу державної влади;
 - б) виконує обов'язки виключно під загрозою покарання, без етичного осмислення порушення;
 - в) демонструє пасивне, реактивне ставлення до норми права;
- 2) зовнішньо-визнана мотивація (позитивна реактивність), за

якої суб'єкт: а) формально визнає факт порушення; б) виконує правовий обов'язок (наприклад, сплачує штраф, дає публічне вибачення тощо); в) мотивація все ще залишається зовнішньою, зумовленою репутаційними втратами, очікуваннями середовища або бажанням пом'якшити санкцію; 3) внутрішньо-етична мотивація (проактивна доброчесність) – рівень, котрий відповідає максимальному ступеню аксіологічної інтеграції юридичної відповідальності та передбачає, що особа: а) внутрішньо визнає відповідальність як морально-правовий обов'язок; б) діє не через страх або тиск, а тому що вважає відповідну поведінку єдино правомірною, гідною та відповідальною; в) демонструє доброчесну готовність до відновлення правової рівноваги, навіть у відсутності зовнішнього контролю.

Удосконалено: класифікацію функцій інституту юридичної відповідальності, котрий у сучасній правовій доктрині розглядається як багатофункціональний механізм, здатний виконувати різноспрямовані завдання: 1) каральна функція – історично домінувала, однак поступово втратила виключний характер і розглядається у поєднанні з іншими функціональними складовими; 2) превентивна функція – орієнтована на усунення умов, які можуть призвести до правопорушень, та формування сталих моделей правомірної поведінки; має на меті запобігання правопорушенням як щодо конкретного суб'єкта (спеціальна превенція), так і серед інших осіб (загальна превенція); з цієї точки зору юридична відповідальність виконує поведінкову функцію стримування та є фактором, що впливає на правову мотивацію; 3) стабілізаційна функція – забезпечує системну впорядкованість правових відносин, підтримує послідовність та передбачуваність правового регулювання, сприяє зниженню соціальної напруженості; виконує роль інституційного «амортизатора», що нейтралізує ризики правового нігілізму, перешкоджає виникненню самочинних способів захисту прав; особливо вагомою ця функція є в умовах соціальних трансформацій, збройного конфлікту або політичної нестабільності, коли держава через інститут юридичної відповідальності демонструє свою

здатність зберігати контроль над суспільними процесами в межах легітимної правової форми; 4) регулятивна функція – визначає допустимі межі поведінки, упорядковує взаємодію учасників правовідносин; є імпліцитною характеристикою, яка не вимагає реалізації санкції для того, щоб впливати на суб'єктів права; 5) відновлювальна (компенсаційна) функція – спрямована на усунення негативних наслідків правопорушень і відновлення порушеного стану, що охоплює компенсацію завданої шкоди та поновлення юридичної рівноваги; 6) виховна функція – формує правову культуру, зміцнює уявлення про обов'язковість норм права та підвищує рівень довіри до правових інститутів; не є безпосередньо санкційною за своєю природою, а має опосередкований вплив, позаяк реалізується через процес правозастосування, його публічну оцінку та соціальну реакцію на факт порушення правових норм; юридична відповідальність у цьому вимірі виконує роль нормативного маркера меж допустимої поведінки та демонструє суспільству цінності, які держава вважає непорушними; висновки, згідно яких суттєвим елементом сучасного європейського правового простору є концепт європейської правової ідентичності, який формується через уніфіковані стандарти захисту прав людини та особливе розуміння публічно-правової відповідальності держави; акцентовано, у цьому контексті юридична відповідальність виступає ключовим механізмом закріплення і захисту цінностей демократії, верховенства права та поваги до людської гідності; сам факт існування інституту юридичної відповідальності в системі європейського права набуває ідентифікаційної функції, що дозволяє розглядати юридичну відповідальність як маркер належності до спільного правового простору Ради Європи та Європейського Союзу; центральною засадою, яка обумовлює функціонування зазначеного механізму відповідальності, є принцип субсидіарності, відповідно до якого, первинна відповідальність за забезпечення і захист прав людини покладається на держави-учасниці, тоді як Європейський суд з прав людини відіграє роль інстанції, яка втручається лише у разі, якщо національні засоби захисту виявляються неефективними

або непропорційними; наукові підходи щодо доктринального розуміння юридичної відповідальності держави відповідно до європейських стандартів та запропоновано вживати поняття «структурної відповідальності», яке окреслює відповідальність за конкретне порушення та за недоліки системного характеру в організації державної влади, її інституційної спроможності та правозастосовної практики; наголошено, у правовій доктрині вказане розуміння відповідальності є проявом еволюції від індивідуалізованого карального бачення до інституціоналізованої моделі відповідальності, що охоплює елементи профілактики, правової реформи, належного врядування та підзвітності держави перед особою; за таких умов юридична відповідальність перетворюється на механізм нормативного оновлення держави, позаяк посилює зв'язок між міжнародними правозахисними зобов'язаннями та внутрішньою правовою політикою; бачення щодо подальшого поступу України у сфері протидії корупції, що потребує впровадження таких системних заходів:

- а) посилення інституційної спроможності органів досудового розслідування та правосуддя через їх ресурсне, кадрове та аналітичне забезпечення;
- б) забезпечення політичної незалежності, професійної компетентності та доброчесності працівників правоохоронних і судових органів;
- в) формування прозорої системи моніторингу антикорупційних проваджень, а також невідворотності виконання відповідних судових рішень.

Набули подальшого розвитку: наукові положення, відповідно до яких у широкому розумінні інститут юридичної відповідальності охоплює реактивну складову, пов'язану із застосуванням санкцій, та проактивну, яка реалізується через формування правових стандартів поведінки, створення інституційних умов для їх дотримання, а також забезпечення правової просвіти та формування в суспільстві високої правосвідомості; артикулювано, у цьому аспекті юридична відповідальність виступає як засіб реагування на протиправність та одночасно як складова правового виховання, що сприяє формуванню правової культури, внутрішнього

переконання в необхідності дотримання правових норм і цінностей; висновки, згідно яких інститут юридичної відповідальності у вузькому розумінні можна визначити як відносно самостійне структурне утворення в системі галузевого права, яке охоплює сукупність правових норм, що безпосередньо регулюють порядок виникнення, реалізації та припинення юридичної відповідальності виключно у зв'язку з вчиненням правопорушення; наголошено, у цьому розумінні інститут юридичної відповідальності зосереджується на санкційній (репресивній) функції, а його предметом є деліктні правовідносини, тобто такі, що виникають між правопорушником і державою (або іншим уповноваженим суб'єктом) у результаті порушення норм права та передбачають застосування до правопорушника передбачених законом заходів державного примусу; акцентовано, запропоноване позиціювання не охоплює профілактичні, виховні чи регулятивні елементи правової політики, та акцентує увагу винятково на реакції держави на факт порушення права; наукові позиції, згідно яких інститут юридичної відповідальності в умовах сучасного правового розвитку поступово виходить за межі традиційного уявлення про нього як про суто внутрішньодержавний феномен; вплив практики ЄСПЛ, а також зростання ролі міжнародно-правових стандартів у сфері захисту прав і свобод людини зумовлюють переосмислення юридичної відповідальності як відкритої, багаторівневої конструкції, що функціонує у постійній взаємодії національних і наднаціональних правових систем; юридична відповідальність у сучасному правовому дискурсі набуває статусу транскордонної правової конструкції, що постійно перебуває у розвитку під впливом європейських ціннісних орієнтирів, котра є живою, гнучкою та відкритою для подальшої еволюції правовою категорією. Погляди, згідно яких практика ЄСПЛ має стійке доктринальне значення для переосмислення інституту юридичної відповідальності держави в умовах збройного конфлікту, позаяк дозволяє імплементувати принципи прав людини у механізми захисту прав внутрішньо переміщених осіб, жертв збройної агресії

та цивільного населення окупованих територій; зауважено, у вітчизняному правозастосуванні прецеденти ЄСПЛ можуть і повинні бути використані як юридична основа для компенсації шкоди, фіксації порушень та побудови стратегії міжнародного правового захисту України, включно з міждержавними позовами, заявами до ЄСПЛ та конституційною інтерпретацією національного законодавства з урахуванням стандартів Конвенції; положення, відповідно до яких сучасна європейська концепція юридичної відповідальності, сформована під впливом прецедентної практики ЄСПЛ, характеризується відходом від традиційної санкційно-репресивної парадигми та утвердженням гуманістично-правозахисної моделі, центр якої становить особа з притаманною їй гідністю, її аксіологічне підґрунтя утворюють чотири принципи: 1) матеріальна справедливість – відображає спрямованість правозастосування на забезпечення пропорційності та рівноваги між інтересами особи та публічною владою, що унеможлиблює свавільне втручання у сферу прав людини; 2) правова передбачуваність – передбачає обов'язок держави забезпечувати чіткість, зрозумілість і стабільність правових норм, їх завчасне оприлюднення, а також єдність і послідовність судової практики, що дозволяє особі з достатнім ступенем розумної впевненості прогнозувати юридичні наслідки власної поведінки; 3) процесуальний паритет – закріплює вимогу рівності сторін у судовому процесі та їх реальних можливостей для реалізації права на захист, включно з доступом до доказів, правом бути заслуханим, поданням заперечень, участю у допиті свідків та отриманням правової допомоги; невиконання цієї вимоги підриває легітимність правосуддя та суспільну довіру до нього; 4) повага до людської гідності – постає нормативною категорією, що визначає межі допустимого державного примусу та становить ціннісне ядро європейського права; будь-яке притягнення до юридичної відповідальності має здійснюватися з безумовним урахуванням цього принципу.

Констатуємо, що в дисертації представлено всі необхідні рівні наукової новизни отриманих Ващуком О.С. результатів дослідження.

Теоретичне та практичне значення результатів дисертаційного дослідження.

Теоретичне значення дисертації полягає у збагаченні доктрини загальної теорії права новими дефініціями, класифікаціями та концептуальними конструкціями у сфері юридичної відповідальності. Авторські положення можуть бути використані у подальших наукових дослідженнях з теорії держави і права, конституційного права, міжнародного захисту прав людини, а також при розробці навчально-методичного забезпечення відповідних дисциплін.

Практичне значення результатів дослідження виявляється у можливості їх використання у правотворчій діяльності – зокрема при підготовці законопроектів, спрямованих на гармонізацію національного законодавства з вимогами ЄКПЛ та *acquis* ЄС. Висновки стосовно системних недоліків реалізації інституту юридичної відповідальності в Україні, виявлених у підрозділі 3.1, можуть бути враховані при розробці державної правової політики. Навчальний потенціал дослідження підтверджується прямим зв'язком його висновків з вивченням дисциплін «Теорія держави і права», «Конституційне право України», «Міжнародний захист прав людини» та «Порівняльне правознавство».

Повнота викладу результатів дисертаційного дослідження та наукових положень в опублікованих працях здобувача.

Основні наукові результати дисертації відображено у вісімнадцяти опублікованих працях: 4 статтях у фахових виданнях України категорії «Б», 1 статті в журналі, що індексується в наукометричній базі Scopus, та 13 публікаціях за матеріалами міжнародних науково-практичних конференцій і правових шкіл. Перелік та тематика публікацій засвідчують системну апробацію основних положень роботи у науковому середовищі, а їх сукупність відповідає встановленим вимогам до захисту дисертацій на здобуття ступеня доктора філософії.

Оцінка мови та стилю дисертації.

Дисертацію написано українською мовою. Стиль викладу відповідає жанру наукового юридичного тексту – є послідовним, академічним і структурованим. Термінологічний апарат загалом відповідає сучасному рівню правничої науки. Оформлення роботи відповідає Вимогам до оформлення дисертацій, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 12 січня 2017 року № 40.

Вимоги академічної доброчесності.

У дисертації наведено відповідні посилання на використані наукові джерела. Запозичені ідеї, концепції та наукові положення супроводжуються посиланнями на їхніх авторів. Дисертація містить результати самостійного дослідження здобувача.

Дискусійні положення та зауваження.

Загалом позитивно оцінюючи дисертаційне дослідження, вважаємо за доцільне висловити ряд зауважень, що мають дискусійний характер і не знижують загальної наукової цінності роботи.

1. У підрозділі 3.2 дисертації, обґрунтовуючи нову парадигму юридичної відповідальності, автор формулює власне визначення цього феномену як «особливого правового стану суб'єкта», що виявляється у внутрішньому прийнятті зобов'язання відповідати за власні дії чи бездіяльність, і яке також заявлено як елемент наукової новизни у вступі. Запропоноване визначення є концептуально сміливим і заслуговує уваги. Водночас воно акцентує суб'єктивний, психологічний вимір відповідальності, відсуваючи на другий план її нормативно-інституційну природу. У класичному розумінні юридична відповідальність виникає не внаслідок «внутрішнього прийняття», а внаслідок юридичного факту правопорушення та рішення уповноваженого органу, незалежно від ставлення правопорушника. Здобувачу варто аргументованіше розкрити, яким чином запропонована ним «внутрішня» концепція відповідальності узгоджується з принципом неминучості її настання і як це позначається на практиці правозастосування.

2. Аналізуючи принципи юридичної відповідальності у підрозділі 2.2, автор розглядає чотири засадничі принципи гуманістично-правозахисної моделі, що вироблені практикою ЄСПЛ: матеріальна справедливість, правова передбачуваність, процесуальний паритет та повага до людської гідності. Разом із тим у тексті підрозділу недостатньо чітко простежується системна ієрархія між цими принципами та їхнє співвідношення з класичними принципами юридичної відповідальності (законності, невідворотності, пропорційності тощо), які також згадуються в різних частинах дисертації. Бажано, щоб автор визначив, чи є запропоновані ним чотири принципи самостійним переліком, чи доповненням до традиційної системи, і в якому із цих форматів вони мають запроваджуватися в національній правовій доктрині.

3. У підрозділі 3.1 автор звертає увагу на проблему невиконання рішень ЄСПЛ в Україні та наводить дані Комітету міністрів Ради Європи за 2022 рік щодо місця України серед держав-боржників. Це коректне і важливе спостереження. Однак у тексті залишається поза увагою питання про те, яким чином запропонована нова парадигма юридичної відповідальності – зокрема її «мотиваційна градація» та «доброчесно-аксіологічний орієнтир» – здатна практично вплинути на виконання рішень ЄСПЛ, що є виключно інституційною та бюджетно-процесуальною проблемою. Здобувачеві доцільно пояснити зв'язок між доктринальною концепцією та цим конкретним прикладним недоліком.

Наведені зауваження мають дискусійний характер і не применшують наукової та практичної цінності дисертаційного дослідження Вашука О. С.

Загальний висновок.

Дисертація Вашука Олександра Сергійовича на тему «Розвиток інституту юридичної відповідальності в умовах імплементації європейських стандартів прав людини», подана на здобуття ступеня доктора філософії з галузі «Право» за спеціальністю «Право», є самостійною, цілісною та завершеною науковою працею, що містить наукові висновки і рекомендації,

які мають важливе теоретичне та практичне значення для правничої науки, правотворчості і правозастосування, і відповідає вимогам МОН України.

Дисертаційне дослідження, його результати та оформлення відповідають спеціальності 081 «Право» та вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261, Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 року № 44, Вимогам до оформлення дисертацій, затвердженим Наказом Міністерства освіти і науки України від 12 січня 2017 року № 40, а її автор – Вашук Олександр Сергійович – за результатами публічного захисту заслуговує на присудження ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право».

Офіційний опонент:

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри правових та інформаційних технологій

Хмельницького інституту соціальних технологій

Відкритого міжнародного університету

розвитку людини «Україна»

Людмила МОЗОЛЮК-БОДНАР

Підпис кандидата юридичних наук,
доцента, доцента кафедри правових
та інформаційних технологій
Людмили Мозолук-Боднар,

Головного управління освіти
та кадрової роботи ІСТ

Світлана Дронь